

Н. О. Герасименко (Київ)

Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.)

Висвітлюється життєвий шлях Данила Апостола. Основну увагу приділено його діяльності на посаді гетьмана — створенню «Пунктів», що регламентували політичне та економічне життя Лівобережної України, та роботі по кодифікації українського права.

У 1727 р., через п'ять років після смерті гетьмана І. Скоропадського, російський імператор Петро II дозволив вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні*. Малоросійська колегія, яка з 1722 р. управляла цією територією, була ліквідована. Питання політичного та економічного життя Лівобережжя з підпорядкування Сенату Російської держави перейшли до Колегії іноземних справ¹.

Однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 р. визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 р. Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Прусія, у Герренгаузені (Поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз².

Росія тривалий час не приєднувалася до утворених союзів. Тільки у липні 1726 р., уклавши у Відні російсько-австрійський договір, вона фактично увійшла до австро-іспанського оборонного союзу. Міжнародна ситуація дедалі більше загострювалася. В Європі запахло війною.

У зв'язку із складною міжнародною обстановкою і утворенням двох ворожих таборів російський уряд був стурбований позицією Туреччини. Французька та англійська дипломатія, яка прагнула до ускладнення відносин Росії з цією країною, підтримувала турецького султана в його агресивних планах.

Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відігравати важливу роль.

На початку 1726 р. це питання розглядалося на засіданні Верховної таємної ради Російської імперії. Було ухвалене рішення, враховуючи наближення війни з Туреччиною, дозволити вибори гетьмана. Податки з населення Лівобережної України планувалося передавати не у царську скарбницю, як раніше, а до військового скарбу, і також

* Лівобережна Україна (у XVIII ст. її називали Малоросією) як територіально-географічний регіон виділилася після Андрусівського перемир'я між Польщею і Росією (1667 р.) і увійшла до складу Російської держави.

¹ Полное собрание законов Российской империи (Далее ПСЗ).— Т. 7.— № 5073, 5098.

² Некрасов Г. А. Роль России в европейской международной политике 1725—1739 гг.— М., 1976.— С. 12, 78.

відновити створення на цій території власних судових органів і тільки справи по апеляціях розглядати у Малоросійській колегії³.

22 липня 1727 р. було опубліковано указ російського імператора Петра II про порядок виборів на Лівобережній Україні гетьмана і старшини. Відповідно до нього для проведення виборів був направлений таємний радник Ф. В. Наумов. Колегія іноземних справ підготувала для нього з цього питання спеціальну інструкцію⁴.

В інструкції зазначалося, що гетьманом повинен стати миргородський полковник Данило Апостол «по старшинству и по заслугам и ради имеющего его у них кредиту»⁵.

Отже, на виборах гетьмана Лівобережної України зберігся тільки принцип виборності, а вони самі були зведені до призначення осіб на цю посаду царським урядом. На цей раз їм став миргородський полковник Данило Апостол, якому на той час виповнилося 73 роки.

Народився він 4 грудня 1654 р. у козацькій сім'ї. Рід Апостолів походив з Молдавії (Валахії). Батько Данила — Павло Єфремович Апостол, поселившись на Лівобережній Україні, вступив до козацького війська і невдовзі зайняв у ньому значне становище. У 1658 р. він був уже сотником, а в 1659 — полковником Гадяцького полку. Того ж року П. Апостол водночас виконував обов'язки наказного гетьмана*. В 1660 р. він очолив як Гадяцький, так і Миргородський полки⁶.

Зайнявши у козацькому війську високу посаду полковника, який здійснював на території полку як військову, так і вищу адміністративну владу, Павло Апостол, як і інші представники козацької старшини, прагнув до поліпшення свого економічного становища. З цією метою він почав скуповувати земельні ділянки у козаків та селян сіл Харківці, Хомутці та Бакумівці Миргородського полку⁷.

В 1682 р. посаду миргородського полковника у досить молодому віці (28 років) зайняв один із синів П. Апостола — Данило. Воєнні дії російських військ кінця XVII — початку XVIII ст., в яких було задіяне козацьке військо, виявили його військові здібності. Так, у 1695 р., коли козаки взяли участь у поході російських військ під Азов, під час осади і штурму Ослам-городка, Тавані, а особливо м. Кази-Кермена миргородський полковник Д. Апостол, за свідченням літописця, «знатною паче прочих показывал храбрость»⁸.

Брав він участь і в російсько-шведській війні (1700—1721 рр.), що увійшла в історію під назвою Північної. В 1701 р. миргородський полковник був призначений наказним гетьманом козацьких полків, направлених царським урядом на допомогу російським військам, які билися із шведами у Прибалтиці. В бою біля поселення Ерестфер, на схід від Чудського озера, українські та російські війська одержали блискучу перемогу над шведським генералом Шліппенбахом. У цьому

³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1963. — Кн. 10 (Т. 19—20). — С. 24, 25, 108.

⁴ ПСЗ. — Т. 7. — № 5127.

⁵ Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. 10 (Т. 19—20). — С. 158—159.

* Наказним гетьманом, як і іншими наказними чинами старшинської адміністрації, вважалися особи, що тимчасово виконували їх обов'язки. Існувало кілька форм наказного гетьманства. Наказний гетьман призначався, коли вмирав або був відсутній гетьман, що стояв при владі. Значно частіше наказним гетьманом ставав хто-небудь з представників козацької старшини, кому було доручено командування частиною козацького війська, яке відправлялося в похід або на роботи (Див.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 169—172).

⁶ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I. — С. 6.

⁷ Там же. — С. 6.

⁸ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, Краткого описания Малороссии и собрания исторического. — К., 1878. — С. 186, 293 (Далее: Летопись Самовидца).

бою проявилися неабиякі командирські здібності Д. Апостола⁹. Звичайно, не всі воєнні операції, в яких він брав участь, закінчувалися перемогою. Так, у 1704 р., коли Д. Апостола на чолі кількох тисяч козаків у складі російських військ цар направив у розпорядження польського короля Августа II, союзника Петра I, російсько-українські війська зазнали поразки і значних втрат.

Нешасливим був і похід козацьких військ у 1706 р. на чолі з миргородським полковником Апостолом і російських військ під керівництвом бригадира Неплюєва на допомогу переяславському полковнику Мировичу, оточеному шведськими військами у м. Ляховичі. Літописець, описуючи ці події, відзначив одну з причин поразки російсько-українських військ. Коли війська наблизились до вузької греблі біля Клецька, по боках якої було багнисте болото, Д. Апостол порадив Неплюєву перевірити, чи нема за греблею шведських військ. Однак той не зважив на пораду і коли війська вступили на вузьку греблю, вони потрапили в засідку. Багато з них загинуло. «...Даниил Апостол,— повідомляє літописець,— спешившись легко, в болото впал и копием оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска»¹⁰.

Участь Д. Апостола в походах російських військ на чолі українських козаків, багато з яких закінчувалося їх перемогою, виявлена ним особиста хоробрість та знання військової справи свідчили, що миргородський полковник був мужньою людиною і талановитим, досвідченим командиром.

У ході російсько-шведської війни, 28 жовтня 1708 р. гетьман Лівобережної України І. С. Мазепа з деякими представниками козацької старшини і 5—6-тисячним військом перейшов на бік шведського короля Карла XII. Серед козацької старшини був і миргородський полковник Д. Апостол, який знав про намір гетьмана відокремити Лівобережну Україну від Росії і в цьому питанні був його однодумцем¹¹.

Однак 21 листопада 1708 р. він покинув І. Мазепу у шведському військовому таборі і з великими труднощами добрався до свого маєтку в м. Сорочинці Полтавського полку, де стояла російська військова частина. Звідти він написав листа обраному гетьманом замість Мазепи І. І. Скоропадському, в якому просив захисту від гніву й карі російського царя. В листі він запевняв Скоропадського, що потрапив у халепу через незнання справи і мусив коритися Мазепі¹².

Така ж мотивація вчинку Д. Апостола викладена і в козацьких літописах. Так, у літопису Самовидця зазначалося: «Полковник миргородский Даниил Апостол, страхом и лестию от Мазепы уведенный, последовал ему дочасно, /а как/ получил свободное и удобное себе время, тотчас от Мазепы тайно на пути отлучившись и отцуравшись его, в сторону государеву к великороссийскому войску прибегл...»¹³.

Проте існують документальні дані, які спростовують факт таємної втечі Д. Апостола із шведського табору. Відомий дореволюційний історик Д. Н. Бантиш-Каменський опублікував у збірнику документів до історії України два листи, написані гетьману І. Мазепі миргородським полковником Д. Апостолом і канцлером Росії графом Г. Головкі-

⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 503.

¹⁰ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 45.

¹¹ Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках, собираемые А. М. Лазаревским / Апостолы, Базилевские // Русский архив.— 1875.— № 1.— С. 93; Соловьев С. М. Указ. соч.— Кн. 8 (Т. 15—16).— С. 216.

¹² Костомаров Н. И. Историческая монография: Мазепа.— М., 1882.— С. 361.

¹³ Летопись Самовидца.— К., 1878.— С. 300.

ним 22 грудня 1708 р. із штабу царя у м. Лебедині¹⁴. Із змісту листів випливає, що Мазепа знову вирішив змінити свою політичну орієнтацію і перейти від Карла XII на бік Петра I. Тому для переговорів з царем він направив Д. Апостола. Спочатку посланець гетьмана викликав недовіру царя, бо ніяких документів, що засвідчили б ці наміри Мазепи, миргородський полковник не мав. Однак через деякий час до царя прибули ще два посланці від гетьмана і тоді між Петром I і Д. Апостолом почалися переговори. Зміст основних питань, що порушувалися під час них, в основному викладений в опублікованих листах. Д. Апостол від імені І. Мазепи запропонував царю захопити у полон і передати йому Карла XII або когось з його наближених осіб. За це Петро I обіцяв повернути Мазепі усі його права, становище та маєтки. Гетьман просив гарантій, які підтвердили б представники деяких європейських дворів. Цей пункт був найважчим при переговорах з царем, але й з нього дійшли згоди. З листів невідомо, які були мотиви такого вчинку гетьмана Мазепи. Можливо, втративши віру у силу шведів, він бажав замирення з царем.

Деякі дослідники скептично поставилися до цих документів. Так, Б. Крупницький, автор найбільш ґрунтовної праці про життя і діяльність Д. Апостола, вважав їх досить сумнівними. На його думку, «тяжко повірити, як така розумна людина як Мазепа могла сподіватися повного вибачення від царя після всього, що сталося». Щодо повернення Апостола до царя, автор, посилаючись на працю Адлерфельда, вважає, що причиною цього був наказ Мазепи, який зобов'язував миргородського полковника забрати дружину і дітей до шведського воєнного табору¹⁵.

Однак думка про сумнівність документів, опублікованих Д. Н. Бантыш-Каменським, спростована М. І. Костомаровим у дослідженні про гетьмана І. С. Мазепу. Історик викладає події, пов'язані з поверненням Апостола до царя на основі двох опублікованих листів, не маючи ніякого сумніву щодо їх аутентичності. Один з них, лист канцлера Г. Головкина, він наводить у дослідженні повністю, посилаючись на Архів іноземних справ¹⁶. Таким чином, сумніви щодо дійсності одного з двох листів, як бачимо, безпідставні. А оскільки у листі канцлера згадується про лист Д. Апостола до І. Мазепи, то підтверджується і справжність другого листа.

Отже, переговори Д. Апостола з царем сприяли погодженню умов переходу І. Мазепи до царя, що підтверджували обидва листи. Однак, не одержавши ніяких відомостей від своїх посланців і не знаючи, як до переговорів з ним поставиться царський уряд, Мазепа продовжував пошуки виходу із скрутного становища. 5 грудня 1708 р. гетьман направив роменського жителя Ф. Хлюса до польського короля Станіслава Лещинського з листом, в якому просив його поспішити з військом для взаємної боротьби «проти Москви». Посланця Мазепи було затримано російськими солдатами, а лист обнародувано гетьманом І. Скоропадським¹⁷⁻¹⁸. Звичайно, після цього про переговори Петра I і І. Мазепи не могло бути й мови.

Д. Апостол залишився у стані російських військ. Як і деяким іншим представникам козацької старшини, які покинули воєнний табір шведів під час оголошення Петром I амністії, Апостолу повернули посаду миргородського полковника, маєтки, що належали йому раніше.

¹⁴ Істочники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским / Изд. О. Бодянский.— М., 1858.— Ч. II. 1691—1722.— С. 212—213.

¹⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734).— Авсбург, 1948.— С. 11, 12.

¹⁶ Костомаров Н. И. Указ, соч.— С. 363—364.

¹⁷⁻¹⁸ Маркевич Н. И. История Малороссии.— Т. 4.— С. 273; Костомаров Н. И. Мазепа и Мазепинцы: Исторические монографии и исследования // Собр. соч.— Кн. 6.— Т. 16.— СПб., 1905.— С. 656.

і ще три села¹⁹. Перейшовши на бік російського царя, Д. Апостол хоробро воював проти шведських військ до переможного закінчення війни і підписання у 1721 р. Ніштадського мирного договору²⁰. Після закінчення війни відбулися зміни у політичному житті Лівобережної України, які внесли свої корективи і в його долю.

Ще за життя І. Скоропадського, який став гетьманом після переходу І. Мазепи до шведів, російський уряд проводив політику на обмеження автономії Лівобережної України. Важливим кроком у цьому напрямі було створення восени 1722 р. для управління її територією Малоросійської колегії у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим.

1722 р. помер гетьман І. Скоропадський. На період до виборів наказним гетьманом Лівобережної України був призначений чернігівський полковник Павло Полуботок. Представники козацької старшини звернулися до царя за дозволом на вибори гетьмана. Претендентами на цю посаду виступили двоє: миргородський полковник Д. Апостол і чернігівський полковник та наказний гетьман П. Полуботок. Проте царський уряд, прагнучи до поступової ліквідації автономії Лівобережної України, знаходив різні причини для відмови.

Двоєвладдя, що виникло на цій території (з одного боку Малоросійська колегія, яка представляла інтереси російського уряду, а з другого — гетьманський уряд на чолі з Полуботком, який енергійно наполягав на збереженні автономії) призвело до ряду конфліктів, у які втрутився царський уряд. Цар викликав до Петербурга наказного гетьмана П. Полуботка разом з генеральним писарем С. Савичем та генеральним суддею І. Чарнишем. Там вони знову від імені всього Війська Запорозького звернулися до Петра I з проханням дозволити вибори гетьмана.

Миргородський полковник Д. Апостол і після закінчення Північної війни, як свідчать літописи, брав участь у воєнних походах. У 1722 р. він очолював десятитисячне козацьке військо, яке разом з російською армією воювало у Персії. А вже восени 1723 р. російські війська на чолі з князем М. М. Голициним і козацькі полки під керівництвом наказного гетьмана Д. Апостола, готуючись до нового походу, стояли табором на річці Коломак²¹.

У вересні 1723 р. представники козацької старшини представили миргородському полковнику підготовлене прохання до царя про вибори нового гетьмана та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу. Д. Апостол, як зазначалося пізніше в царському указі, у них «многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложо сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставлявал», що потім царським урядом було йому поставлено в провину²².

1 жовтня 1723 р. за підписами миргородського полковника і наказного гетьмана Д. Апостола, полкової і сотенної старшини, бунчукового і значкового товариства, від імені усього козацького війська, яке брало участь у поході на Коломак, ці прохання (чолобитні) було передано Петру I. Літописець зазначає, що цар, прочитавши їх «з великим гневом и яростию», відразу ж віддав наказ заарештувати П. Полуботка, С. Савича і І. Чарниша, які тоді були у Петербурзі. 18 грудня 1724 р. П. Полуботок у в'язниці і помер²³⁻²⁴.

¹⁹ Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 655.

²⁰ Шутый В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1951.— С. 159, 210.

²¹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 56—57; Летопись Самовидца.— С. 307, 308.

²² ПСЗ.— Т. 12.— № 4651.

²³⁻²⁴ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина.— 1890.— № 6.— С. 103, 104, 105, 110 (Приложение).

8 лютого 1725 р. імператриця Катерина I, яка прийшла до влади після смерті Петра I, видала маніфест, за яким «за те вышепоказанное от старшин вины и преступления наших указов и за чинимые к малороссийскому подлomu народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно...» Миргородському полковнику Д. Апостолу, зазначалось в маніфесті, «на которого от малороссийского народа в обидах челобитья хотя и не явились», теж наказано було жити із сім'єю у Петербурзі²⁵.

Отже, за 43 роки, які Д. Апостол перебував на посаді миргородського полковника, царський уряд не одержав на нього жодної скарги від жителів Лівобережної України, що характеризує його як доброго адміністратора та порядну людину.

Тільки у 1726 р., після приведення до присяги на вірність царському уряду, миргородський полковник був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заложником у Петербурзі залишився його син Петро²⁶.

Таке життя прожив Д. П. Апостол, коли з відновленням гетьманства на Лівобережній Україні вибір царського уряду випав на нього.

18 вересня 1727 р. таємний радник царя Ф. В. Наумов, призначений міністром при гетьмані, приїхав до м. Глухова, де знаходилися адміністративні установи по управлінню Лівобережною Україною, і оголосив про дозвіл царя на вибори гетьмана.

1 жовтня 1727 р. у Глухові призначений царським урядом Данило Апостол був затверджений козацькою радою. Бунчуковий товариш Я. Маркович так описав цю подію у своєму щоденнику: «Октябрь месяц. Неделя 1. Сегодня рано приехали мы до полковника миргородского Данила Апостола, где все были с знатных людей и бунчуковые и полковники и старшина полковая и сотники с всеми казаками при войсковой музыке с знаками ишли пешо в город... а постановилися округ площади». До площі везли на срібному блюді «тавтою червоную покрытое» царську грамоту та несли козацькі клейноди: гетьманську булаву, корогв, бунчук і печатку. На площі стояв стіл із сходами, накритий червоним сукном. З одного його боку стояли міністр Ф. Наумов і Д. Апостол разом з іншими полковниками, а з іншого — особи, які несли козацькі клейноди. Ф. Наумов оголосив, що приїхав для виборів гетьмана, і тричі спитав, кого козаки хочуть обрати. І три рази йому відповідали, що миргородського полковника. Тоді міністр, звернувшись до Д. Апостола, сказав: «Его императорское величество, по вольным голосам, именным своим указом жалует тебя в гетманы...»²⁷.

Ця подія мала відгук навіть за рубежем. Відомий лейпцізький журнал «Die Euroräische Fama» надрукував у № 315 за 1728 р. відомості про цю подію, портрет та біографію гетьмана Д. Апостола²⁸.

Таким чином, новим гетьманом став призначений російським урядом один з найбільш заслужених і старих представників козацької старшини.

Однією з перших дій гетьмана Д. Апостола було створення упорядкованої системи володіння маєтками, насамперед ранговими. Це було тимчасове володіння — з втратою посади втрачалось і право на маєток. Проте козацька старшина різними шляхами намагалася закріпити його у довічне володіння. Гетьман розпочав з цим боротьбу і

²⁵ ПСЗ.— Т. 7.— № 4651.

²⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. 9 (Т. 17—18).— С. 612.

²⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.).— К., 1895.— Ч. 2 (1726—1729 гг.).— С. 179—180.

²⁸ Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Відбитка з Наукового збірника т. 3 Українського вільного університету в Празі.— Прага, 1942.— С. 211.

виявив при цьому багато зловживань. Так, гетьман І. Скоропадський вільні військові села, що служили фондом для роздачі маєтків на ранг, надавав особам, які взагалі не несли військової служби. Він і сам захопив у приватне володіння деякі рангові маєтки. Наприклад, на гетьманську булаву належали села Пушкарі, Рогівка та Бирин. Гетьман І. Скоропадський віддав їх своїй дружині і затвердив їх за нею царською грамотою²⁹.

У зв'язку із зловживаннями впав у немилість лубенський полковник А. Маркович. 27 жовтня 1727 р. він був засуджений і усунутий з посади. Я. Маркович, його син, відправився до Москви клопотатися за батька і за тітку, вдову гетьмана І. Скоропадського. Діяв він, як видно з його щоденника, досить енергійно, наносячи візити потрібним урядовцям, даруючи їм подарунки і гроші: «По обеде ездилось до Петра Вас. Курбатова, которому и листи от род. и ясновельможной отдалем, где было 30 р.»³⁰.

Таким чином Я. Маркович добився того, що його батька навіть підвищили у посаді — призначили генеральним підскарбієм. Проте не всі маєтки, про що найбільше клопотався Я. Маркович, вдалося відстояти. Ті, що належали на ранг або до міських ратуш, царський уряд наказав забрати у А. Марковича і А. Скоропадської. Останній замість втрачених було виділено інші маєтки. А долю деяких маєтків Марковичів повинен був вирішити новий міністр при гетьмані Д. Апостоли князь О. І. Шаховської³¹. Проте князь, незважаючи на те, що тільки у 1728 р. на А. Марковича було подано 700 чолобитних від жителів Лубенського полку, де він був раніше полковником, одержавши від Марковичів подарунки, не дав скаргам ходу³².

З питання зловживань ранговими володіннями Д. Апостол вступив у конфлікт також з приставленими до нього російськими чиновниками. На посаду російського міністра при гетьмані було виділено три села у Ніжинському полку: Литвиновичи, Стахорщина і Блестова, які у 1727 р. одержав Ф. Наумов. Проте він не задовольнився цими селами, і гетьман універсалом від 26 листопада 1727 р. затвердив за ним на ранг ще й село Середину Буду. Водночас Д. Апостол віддав у користування іншому російському чиновнику, призначеному на Лівобережну Україну, бригадиру Арсеньеву, с. Вікторів у Ніжинському полку. Проте вже у наступному 1728 р. гетьману, який у той час перебував у Москві, повідомили, що Наумов і Арсеньев дуже пригноблюють селян. А Наумов, крім того, продав бунчуковому товарищу Фаю два села: Стахорщину і Блестову. Тому гетьман наказав старшині, що управляла Генеральною канцелярією і судом, вилучити с. Середину Буду з володінь Наумова і с. Вікторів — Арсеньева. Бунчуковому товаришу Фаю гетьман доручив від свого імені наказати, щоб він Наумову «денег закупних не одной копейки не давал, а если даст, то нехай будет певен, же дармо тие деньги пропадут»³³.

Про факти продажу рангових володінь та одержання міністром Ф. Наумовим хабарів Д. Апостол повідомив російський уряд. Міністра було відкликано з Лівобережної України³⁴. Села залишилися у ранговому володінні і в 1728 р. їх одержав на посаду міністра при гетьмані князь О. Шаховської³⁵.

²⁹ М'якотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1926.— Т. I.— Вып. II.— С. 196—197.

³⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Ч. II.— С. 188, 206, 207.

³¹ Там же.— С. 295, 296.

³² Маркевич А. Дела о Марковичах в Тайной канцелярии // Киевская старина.— 1891.— № 5.— С. 300.

³³ М'якотин В. А. Указ. соч.— С. 195, 196.

³⁴ Дневник Генерального подскарбия Якова Марковича.— Ч. 2.— С. 244.

³⁵ М'якотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1926.— Т. I.— Вып. 2.— С. 196.

Проте окремі заходи, спрямовані на збереження рангових володінь, не могли дати відчутних результатів. Тому 27 липня 1728 р. гетьман Д. Апостол звернувся до царя з пропозиціями щодо основних питань політичного та економічного життя Лівобережної України. З більшістю з них царський уряд погодився, але водночас вніс свої зміни³⁶.

Одне з питань, викладених у «Пунктах» Д. Апостола, торкалося незалежного судочинства. Царський уряд погодився на те, щоб судові справи було передано у відання місцевих судових органів. Генеральний військовий суд повинен був займатися тільки справами з апеляцій. Царський уряд ухвалив, що цей вищий для Лівобережної України суд мав складатися з трьох росіян і трьох українців. Головою Генерального військового суду призначався гетьман. Однак найвищою апеляційною інстанцією, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням Генерального суду, був цар. Цим було підірвано спробу гетьмана Д. Апостола відстояти незалежність судочинства на Лівобережній Україні.

Царський уряд вніс зміни і у фінансові справи Лівобережжя. Військовий скарб, який видав ними, раніше очолював Генеральний підскарбій. Рішенням царського уряду замість одного підскарбія призначалися двоє: українець і росіянин.

У «Пунктах» Д. Апостола, затверджених царським урядом, порушувалося питання про рангові та ратушні маєтки. На початку XVIII ст. швидкими темпами відбувалася концентрація земельної власності, яка була мірилом цінності і головним багатством тогочасного суспільства. Поруч із скуповуванням землі, заселенням слобід і хуторів представники пануючого класу вдавалися і до насильницького захоплення земель та різних зловживань. Відбувалося захоплення і рангових та ратушних володінь. За «Пунктами» Д. Апостола їх слід було повернути власникам. У особистому володінні козацької старшини залишалися тільки вислужені та куплені маєтки.

Царський уряд установив обмеження гетьманської влади і в порядку надання нових володінь. Раніше гетьман універсалом надавав певні володіння, а цар, якщо до нього зверталися, на цій підставі затверджував право на них жалуваною грамотою. Тепер це право повністю переходило до царя, а гетьман втрачав реальну економічну владу.

У зв'язку з рішенням царського уряду щодо надання володінь Д. Апостол у травні 1729 р. спеціальним розпорядженням, надісланим у всі полки, зупинив дію виданих ним універсалів на володіння маєтками³⁷.

Таким чином, рішення царського уряду про відновлення гетьманату мало на меті тільки часткове повернення автономії Лівобережній Україні. Політична та економічна влада гетьмана, порівняно з попереднім гетьманством, стала ще більш обмеженою.

З прибуттям на Лівобережну Україну нового міністра при гетьмані князя О. Шаховського було розпочате генеральне слідство про маєтності. Основним його завданням було з'ясування прав господарів на володіння їхніми маєтками та виявлення вільних маєтків.

Одним з результатів слідства стало полегшення для старшини переходу до особистої власності придбаних нею земель. У цьому був зацікавлений і сам гетьман, один з найбільших землевласників Лівобережної України. В 1754 р., вже після смерті Д. Апостола, був складений «Табель, скільки у малоросійських полках у володінні складало підданих на достойність гетьманську...» За цим «Табелем» у гетьмана Д. Апостола налічувалося 9103 селянські двори. Однак це було значно менше, ніж у інших гетьманів. Так, І. Мазепі належало 19654 се-

³⁶ ПСЗ.— Т. 8.— № 5324.

³⁷ М'якотин В. А. Указ. соч.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 198.

лянські двори, І. Скоропадському—19882, К. Разумовському у перші роки його гетьманства — 9628³⁸.

Значним був вклад Д. Апостола у поліпшення судочинства на Лівобережній Україні. «Пункти» гетьмана, затверджені російським урядом, визначали тільки загальну схему судів. Тому для поліпшення судочинства була підготовлена і від імені гетьмана 13 липня 1730 р. видана інструкція судам, розіслана для керування по всіх полках*.

Головною метою інструкції було встановлення чіткої системи судочинства. Це досягалося, по-перше, поступеневою системою апеляції. Вищий суд не мав права приймати справи, що не розглядалися в нижчих. Генеральний військовий суд займався тільки справами у апеляціях. Верховною апеляційною інстанцією був цар. По-друге, інструкцією регламентувався склад полкових, сотенних і сільських судів і визначалася їх компетенція. По-третє, нею сотенні, городові і магістратські урядовці зобов'язувалися видавати купчі на продаж ґрунтів, духівниці та інші документи. Раніше перехід нерухомого майна відбувався, як зазначалося в інструкції, «голослівно», тобто без документального оформлення, від чого «немалые у народе устают тяжбы и в судах деется трудность»³⁹.

Таким чином, інструкція судам від 13 липня 1730 р. сприяла упорядкуванню законодавства на Лівобережній Україні.

Під час гетьманства Д. Апостола почалася робота по кодифікації українського права. Вона просувалася повільно. Не вистачало спеціалістів для зведення «правних» книг, які використовували у судочинстві України, до одного кодексу та перекладу їх на російську мову. В 1730 р. Д. Апостол звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням направити для цієї роботи «духовных персон до того дела искусных и знающихся». У 1733 р. усіх осіб, які займалися цією роботою, зібрали у містечку Ічня Чернігівського полку. Деяких з них Д. Апостол навіть «увільнив від воєнного походу»⁴⁰. Кодифікація українського права була закінчена вже після смерті Д. Апостола.

28 квітня 1733 р. о 4 годині пополудні, як зазначають архівні документи, «гетман и ордена Александра Невского кавалер** Даниил Павлович Апостол заболезновал пералечом, которая болезнь его ясно-вельможности левую руку и ногу отняла»⁴¹. Стан здоров'я гетьмана погіршувався. У травні 1733 р., відчуваючи наближення смерті, він звернувся до імператриці Анни Іоанівни «с испрошением всемилюстивого ее императорского величества на дом и детей его по смерти его... защищения»⁴². 26 травня князь О. Шаховської, який відвідав гетьмана, повідомляв імператриці, що «Д. Апостол дуже хворий, лівою рукою не володіє... Мало надії, що буде живий. Ніяких паперів не підписує»⁴³⁻⁴⁴.

Через хворобу гетьмана постало питання про призначення особи, яка виконувала б його обов'язки. Гетьман наказав генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр при гетьмані С. Нарішкін та князь О. Шаховської, поси-

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1516, арк. 2.

* Інструкція гетьмана Данила Апостола судам була вперше надрукована у січневому номері журналу «Киевская старина» за 1887 р. (С. 139—154) і передрукована у кн. Н. П. Василенка «Матеріали до історії українського права».— К., 1929.— Т. 1.— С. 8—17.

³⁹ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права.— К., 1929.— С. 17.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 13961, арк. 76, 94, 118; ф. 128, оп. 1/заг., спр. 25, арк. 8.

** У 1731 р. царський уряд нагородив гетьмана Д. Апостола воєнним орденом Олександра Невського.— Див.: Летопись Самовидца.— С. 315.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 13961, арк. 143.

⁴² Там же, арк. 182.

⁴³⁻⁴⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. 9 (Т. 19—20).— С. 578—579.

лаючись на відсутність наказу імператриці з цього питання, проти діяли цьому рішенню. О. Шаховської на запитання російського уряду про дії на випадок смерті Д. Апостола. відповів, що під час хвороби гетьмана і після його смерті управління військовою канцелярією слід доручити міністру С. Нарішкіну, бо «раз допустивши старшину до правління, на випадок невірних їх дій складніше буде їх відлучити»⁴⁵.

12 червня 1733 р. міністру була відправлена царська грамота з наказом прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. А вже з 23 червня документи канцелярії надсилалися «за докладом и по резолюции» С. Г. Нарішкіна⁴⁶.

В липні здоров'я гетьмана покращало. Він провів зустрічі з О. Шаховським та з київським губернатором Шереметьєвим, з якими обговорював державні справи. Д. Апостол продовжував контролювати роботу по кодифікації українського права. У жовтні 1733 р. він наказав прилуцькому полковнику потурбуватись «о вистаченню дров для согревания квартир, отведенных в Ичне персонам, определенным для перевода книг правовых», а підскарб'ям — «о покупке паперу стоп 5»⁴⁷.

На початку 1734 р. здоров'я гетьмана знову погіршало і 15 січня 1734 р. на 80-му році він помер. Похований гетьман у с. Сорочинця у побудованій на його кошти кам'яній церкві.

Отже, за роки правління гетьмана Д. Апостола було проведено деяке упорядкування прав володіння маєтками на Лівобережній Україні, особливо ранговими та ратушними. Однак у зв'язку з переходом права на надання нових маєтків до царя, стримувати передачу їх у повну власність феодалів гетьману ставало дедалі складніше.

Відбувалося дальше обмеження автономії Лівобережної України. Крім призначення до гетьмана російського міністра, що було і при попередньому гетьмані І. Скоропадському, до керівництва Генерального військового суду та Військового скарбу поряд із козацькою старшиною вводилися російські урядовці. Найвищою апеляційною судовою інстанцією для українського народу на Лівобережжі став російський імператор.

Повернення у 1727 р. до автономних начал управління було справою тимчасовою і закінчилося із смертю гетьмана. Указом царського уряду від 31 січня 1734 р. створювалося правління гетьманського уряду, яке складалося з шести осіб — трьох росіян і трьох українців на чолі з князем О. І. Шаховським⁴⁸.

Після смерті Д. Апостола його дружині Ульяні Василівні царським урядом була призначена щорічна пенсія у 3000 крб., що видавалися з грошей, які збиралися з колишніх гетьманських рангових маєтків. 28 травня 1734 р. вдова та її діти одержали царську грамоту на маєтки, якими володів гетьман Д. Апостол⁴⁹.

У гетьмана було дев'ятеро дітей. Двоє з його синів — Петро і Павло — займали посади Лубенського та Миргородського полковників. Петро Апостол знав кілька іноземних мов і відомий як автор щоденника російською і французькою мовами, що був опублікований⁵⁰.

На початку ХІХ ст. рід Апостолів по чоловічій лінії закінчувався на Михайлі Даниловичі Апостолі. Для збереження роду і прізвища, відомого от «предков по заслугам», у 1801 р. він звернувся до імператора з проханням, щоб його маєтки і його прізвище успадкував після смерті його двоюрідний брат, таємний радник Іван Матвійович Му-

⁴⁵ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 580.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 19361, арк. 204.

⁴⁷ Там же, арк. 191, 217, 228, 264, 274, 278.

⁴⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. 9 (Т. 19—20).— С. 581.

⁴⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 7.

⁵⁰ Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727 гг.) // Киевская старина.— 1896.— № 7/8.— С. 100—155.

равйов, який став називатися Муравйовим-Апостолом⁵¹. З цієї сім'ї вийшли троє декабристів: Сергій, Іпполіт та Матвій Муравйови-Апостоли⁵².

Одержано 11.07.90.

Освещается жизненный путь Даниила Апостола. Основное внимание уделяется его деятельности на посту гетмана — созданию «Пунктов», которые регламентировали политическую и экономическую жизнь Левобережной Украины, и работе по кодификации украинского права.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 486, оп. 1, спр. 6876, арк. 11.

⁵² Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины: Города Ромны, Гадяч, Миргород и их уезды сто лет назад // Киевская старина. — 1902. — № 7/8 (Документы, известия и заметки). — С. 11.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у трьох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).